

Mykola Shkribliak

The “Church Pereyaslav” of 1686 as a political and ideological strategy of Moscow Patriarchate spread

The article presents a detailed analysis of major events and phenomena that caused the social and historical background, leading ideological and conceptual aspects of the incorporation of the Kyiv Metropolis into the Moscow Patriarchate. Based on extensive sources and the latest achievements of modern historiographical religious views of researched field a comprehensive and critical assessment is given to this act in terms of Canon Law of the Eastern Church. Special attention is paid to interpretation of the effects of incorporation in the context of contemporary social, political, church and religious life of the Ukrainian people.

Keywords: Ukrainian Orthodox Church, Kyiv Metropolitan, Constantinople Patriarchy, Moscow patriarchy, incorporation, episcopate, cathedral.

Микола Шкрібляк

«Церковний Переяслав» 1686 року як політико-ідеологічна стратегія розширення Московського патріархату

У статті зроблено комплексний аналіз основних подій і явищ, які ілюструють суспільно-історичне тло та розкривають сутність визначальних ідейно-концептуальних аспектів процесу інкорпорації Київської митрополії до складу Московської патріархії. Спираючись на широку джерельну базу і новітні історіографічні досягнення сучасної релігієзнавчої думки, автор проводить також комплексну об'єктивізацію цього акту з позиції канонічного права Східної Церкви. Значну увагу приділено витлумаченню наслідків приєднання Київської митрополії до Московської патріархії 1686 р. в контексті сучасного суспільно-політичного та церковно-релігійного буття українського народу.

Ключові слова: Українська церква, Київська митрополія, Константинопольська патріархія, Московський патріархат, інкорпорація, єпископат, собор.

Надійшла до редакції 29.01.2014 р.

УДК 281.93:283/289

© Світлана Шкіль
(Київ)

© Наталія Горішна
(Вінниця)

РОКИ НАВЧАННЯ ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА: НА ШЛЯХУ ДО КОНФЕСІЙНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ

У статті висвітлено життєві колізії Ф. Прокоповича на його шляху до православної віри. З цією метою розглянуто період навчання Ф. Прокоповича та виявлено, з одного боку, причини його зречення Православ'я, а з іншого – причини зречення уніатства та умов формування антикатолицьких і антипапських настроїв. Крім того, акцентується увага на значному впливі протестантської доктрини на світогляд Ф. Прокоповича.

Ключові слова: протестантизм, пієтизм, уніатство, Православ'я, світогляд, освіта, теологія, антикатолицизм, антипапізм, догмат, конфесійність.

Актуальність. Відродження та переосмислення історичної, культурної та релігійної спадщини певного народу, завжди є актуальним. У свою чергу, в умовах різких та кардинальних суспільних трансформацій, які тісно співвідносяться з ростом національної

свідомості – такі дослідження виступають нагальною потребою. Становлення національної спільноти та державної єдності, як не парадоксально, та все ж ґрунтується не військовим чинником, не економічним, а свідомістю – лише тоді, коли спільнота усвідомлює себе єдиною, поділяючи спільні світоглядні принципи, формується справжня і нерозривна політична єдність. Формування таких принципів, зокрема, серед українського народу, в силу специфіки його світогляду, не можливе поза вивченням релігійного світогляду. Останній, як відомо, також не можна вважати явищем стихійним, адже він постає як результат свідомої і планоїрної діяльності визначних релігійних діячів, серед яких особливе місце належить Феофану Прокоповичу.

Стан наукової розробки. Життєвий шлях, творчий та соціокультурний доробок видатного українського релігійного діяча Феофана Прокоповича, уже неодноразово поставав предметом досліджень регієзнавців, культурологів, соціологів, філософів тощо. Зокрема, в цьому відношенні варто згадати праці таких відомих українських та зарубіжних вчених як А. Карташев, А. Замалєєв, Ф. Міллер, Т. Байєр, М. Родишевський, І. Чистович, М. Семчишин, М. Попович, Р. Штупперіх, Г. Флоровський, Ю. Крижанич, Д. Дамаскін-Руднєв, Е. Вінтер, П. Громов та багато інших. Кожен зі згаданих дослідників акцентував увагу лише на певних аспектах життєвого шляху чи соціокультурної та релігійної діяльності Ф. Прокоповича. Разом з тим, в умовах нинішньої релігійної ситуації, яка тісно пов'язана, з одного боку, з багатоконфесійністю українського населення та пов'язаною з нею релігійною нетерпимістю, інтенцією на об'єднання православних церков, а з іншого – з конфесійною невизначеністю великої кількості українців, життєвий шлях Ф. Прокоповича може стати не тільки прикладом, але й предметом моральнісних роздумів та особистісного самовизначення.

Зважаючи на сказане, **метою** нашої роботи є розкриття життєвих колізій Ф. Прокоповича на його шляху до православної віри на тлі антикатолицьких та антипапських настроїв.

У рамках поставленої мети будуть вирішені такі **завдання**:

1. Висвітлення життєдіяльності Ф.Прокоповича на його шляху до православної віри.
2. Дослідження причин зміни конфесійних і світоглядних орієнтацій Ф.Прокоповича.
3. Визначення факторів формування в українського релігійного діяча антикатолицьких настроїв та установок у період навчання.

Виклад матеріалу. Переходячи до розкриття поставленої мети, слід підкреслити, що світоглядна позиція Ф. Прокоповича формується на ґрунті його життєвого шляху та, щонайголовніше – освіти. Про специфіку останньої сьогодні можна говорити, спираючись насамперед на факти біографії Ф.Прокоповича, які уклали дослідники Т.-З.Байєр, Д.Дамаскін-Руднєв та Ф.Міллер, а також написаний з ноткою сарказму агіографічний твір М.Родишевського. Відповідно, узагальнюючи ці свідчення, констатуємо отримання Єлеазаром (Єлісеєм) (таким було справжнє ім'я Феофана Прокоповича в метриці про народження) початкової освіти саме в стінах Києво-Могилянської колегії. З 1692 по 1697 рік майбутній реформатор вивчав тут математику, метафізику, фізику (в значенні науки про природу), логіку та ази богословських наук. До речі, богослов'я стало навчальною дисципліною в колегії лише з 1689 року.

Схоластичний метод викладання, який домінував у тодішній Києво-Могилянській колегії, репрезентував собою тріумф універсальної в ті часи єзуїтської освітньої доктрини, яка, в свою чергу, створила своєрідну шкільну культуру. Від подібного схоластичного методу подання навчального матеріалу Єлісей, ймовірно, зрозумів і запозичив надзвичайну користь логічно послідовного, належним чином оформленого знання як джерела богопізнання. Отже, якщо сьогодні й можна говорити про наявність православного початку в світогляді юного Єлісея, то лише в його раціоналізованому варіанті. До речі, успіхи в навчанні Єлісея можна пояснити не лише його здібностями та допитливістю, але й, радше за все, солідною домашньою допомогою, яку надавав йому опікун, дядько по матері, професор і ректор Києво-Могилянської колегії Феофан Прокопович І.

По закінченні філософського відділення колегії влітку 1697 року Єлісей попросив у свого покровителя – митрополита Варлаама Ясинського надати йому можливість продовжити

освіту на Заході. Митрополит, з огляду на здібності та успіхи у навчанні свого улюбленця, погодився. Так майбутній реформатор опинився на Волині, що входила до складу тодішньої Польщі. Там, ймовірно, у Володимирі-Волинському (за свідченням М.Родишевського) він приймає постриг у ченці-уніати під іменем Самуїл, щоб мати змогу навчатися в латинських закладах, а згодом і викладати у місцевій школі піітику. Є також свідчення про студювання Єлісея у навчальних закладах Львова та Кракова.

Звернемо увагу на доволі показовий факт культурного життя тодішньої України. Здібні юнаки могли отримати належну освіту європейського рівня лише шляхом зречення православної віри. Отже, було багато людей, які вважали нормальним заради освіти на деякий час поступитися конфесійними поглядами і принципами. Це, в свою чергу, з одного боку, пояснює надзвичайне тяжіння серед тодішньої молоді до здобуття належної освіти, а з іншого – вказує на невисокий рівень і відсутність авторитету Православ'я, що, ймовірно, можна пояснити надмірною усталеною задогматизованістю Православної церкви. При цьому слід зважати на латинську мову викладання та значний, потужний освітній потенціал католицького Заходу порівняно з обмеженим богословським доробком східнохристиянської традиції, що була адаптована на теренах тодішньої України.

Відтак до Феофана Прокоповича клятву на перехід в уніатство давали такі відомі діячі, як Інокентій Гізель, Йоасаф Кроковський, Стефан Яворський та інші не менш визначні особистості. Чи були щирими кийвські “відступники” в своєму зреченні? Безперечно, переважна більшість з них усвідомлювала нагальну необхідність отримати освіту, відмовившись від своєї віри, бодай тимчасової, з метою подальшого покаяння. Треба зазначити, що тодішні ієрархи Православної церкви, зважаючи на брак (у ті часи) освічених богословів та беручи до уваги покаянні листи колишніх уніатів, відпускали їм гріх віровідступництва. Зазвичай автори цих покаяння листів пояснювали свою зраду нещирістю вчинку, оскільки діяли “не серцем, але єдино устами”.

Проте навчання у католицько-латинських закладах не могло не вплинути на формування світогляду їхніх випускників. Тому слушною є думка І.Чистовича: “Хоч би якою великою була любов їхня до Православної церкви і хоч би яким сильним було бажання принести посильну жертву на користь її – визнаємо в них найчастіші та найсвятіші спонукання, якими були проникнуті вони під час своєї освіти; а проте повинні зізнатися, що не всі вони зберегли чистоту свого вчення, що деякі з них прониклися духом католицизму, захопилися його установками, обрядами, звичаями і навіть засвоїли поняття, не зовсім узгоджені з православним догматом” [1, с.35].

У такому випадку постає цілком умотивоване питання: чи був реальним католицький вплив на формування поглядів і Феофана Прокоповича. Втім, щоб виявити наявність чи відсутність ознак такого впливу, простежимо перипетії та колізії подальшої долі майбутнього реформатора, пов'язаної з отриманням ним освіти.

В уніатських школах Волині він не затримався. Тодішній уніатський єпископ Лев Заленський з Володимира був буквально приголомшений бездоганною латиною Самуїла та його обізнаністю в богословських науках. Тому він дав рекомендацію молодому ченцю, який робив уже перші успіхи на ниві викладання піітики та риторики, і він був відправлений до Риму для продовження та поглиблення освіти. За словами М.Родишевського, “і послали його вони, уніати, заради досконалішого вивчення в Рим до Папи” [2, с.1].

У Римі майбутній реформатор був зарахований до Колегії святого Афанасія. Принагідно зробимо кілька зауважень стосовно цього навчального закладу. Колегію святого Афанасія було засновано у 1577 році за ініціативою папи Григорія XIII задля поширення католицької ідейної експансії на територію Греції та на слов'янські землі. Відповідно перед наставниками колегії постало завдання всебічно підготувати місіонерів, майбутніх провісників католицької віри на Сході.

Наскільки успішною була місіонерська впливовість цього навчального закладу, можна судити за такими виразними прикладами.

Саме тут навчався Іпатій Потій – один з ініціаторів та організаторів Берестейської унії, якого 1599 року було зроблено київським уніатським митрополитом. Серед випускників колегії бачимо і Юрія Крижанича – затятого прихильника об'єднання слов'янства під владою та егідою Росії. Цей відомий свого часу хорватський мислитель навіть клопотав перед царем Олексієм Михайловичем про створення Всеслов'янської єдності, ідеологічним підґрунтям якої було б католицьке віросповідання. Звичайно, такі плани були утопією, тому Юрій Крижанич був засуджений на заслання до Тобольська. Згодом після переїзду до Вільно він стає членом єзуїтського ордену. Тоді прихована прихильність Юрій Крижанича до Католицизму нарешті стала явною і була підкріплена конкретним вчинком.

У Колегії святого Афанасія навчався також Палладій Роговський, якого там було рукоположено навіть в ієромонахи. Він залишає Рим як активний, часом запопадливий католицький місіонер. Але вже у Венеції звертається з проханням до грецького митрополита, який перебував там, відпустити йому гріх віровідступництва. У Москві Палладій звертається до патріарха з покаянним листом і, звичайно, стає православним. У 1698 році після усунення Йоанікія та Софронія Ліхудів його було призначено ректором Слов'яно-греко-латинської академії у Москві. Проте, незважаючи на показну православність у виголошуваних ним проповідях та промовах, за свідченням Г.Флоровського, Палладій “цілком залишився в колі римської доктрини” [3, с.100].

Наведені вище факти демонструють особливість, передану словами І.Чистовича, згідно з якою “немає нічого дивного, що люди з добрими намірами і віддані своїй церкві, непомітно надихалися духом католицизму, заносили його із собою в російське училище і в руську церкву” [1, с.100]. Відтак слід усе ж таки визнати – вихованці Колегії святого Афанасія якщо і не виходили звідти відступниками від Православ'я, то у подальшому у віросповідних питаннях займали нестійку, хитку позицію.

Звичайно, що Феофан Прокопович безперечно міг наслідувати приклад своїх попередників-колежан. Втім, з ним на рівні релігійного світосприйняття трапляється доволі дивна, як на перший погляд, метаморфоза. Розпочнемо з того, що римський період був дуже важливим для формування світоглядних принципів та установок Феофана Прокоповича і відповідно його конфесійної визначеності. Е.Вінтер у статті “Феофан Прокопович і початок російського Просвітництва” говорить про “вирішальну роль” для духовного розвитку Ф.Прокоповича його перебування у Римі. Відтак римський період формування поглядів майбутнього реформатора заслуговує на особливу увагу.

Рокам навчання Феофана у Колегії святого Афанасія (1698 – 1701 рр.) дослідники присвятили чимало творів. Серед них варто назвати ґрунтовні дослідження німецького вченого Роберта Штупперіха “Феофан Прокопович у Римі” (1931 р.) та італійського вченого Франко Вентурі “Феофан Прокопович” (1953 р.). Зокрема, Р.Штупперіх першим згадав про той факт, що в матрикулах Колегії святого Афанасія Ф.Прокопович був записаний під іменем Самуїла Церейського. Він висунув гіпотезу, згідно з якою зафіксовані в матрикулах ім'я та прізвище майбутнього реформатора були справжніми. Нагадаємо, що саме ця номінація імені та прізвища вперше промайнула у Феофана при прийнятті ним постригу у ченці бітевського базиліанського монастиря, що на Волині, тобто при визнанні ним уніатства.

У Колегії святого Афанасія Самуїл прослухав курси з класичної літератури, археології, філософії, численні курси теологічних дисциплін схоластичної за своїм духом Римської церкви, вивчав твори латинських і грецьких святих Отців та вчителів церкви. Своїми здібностями та жагою до навчання він помітно виділявся серед інших колегіантів. За свідченням С.Рункевича, “здібний учень займався день і ніч” [4, с.97]. Тому не дивно, що Самуїлу симпатизував начальник колегії, який клопотався про нього і навіть добився права відвідування студентом Ватиканської бібліотеки.

За повідомленням Т.-З.Байєра, Самуїл мав доступ навіть до таємних фондів Ватиканської бібліотеки. Працюючи у бібліотечних архівах та фондах, майбутній реформатор самотужки опановував античну класику, фоліанти з церковної історії Даміані, Луїпранда, Анастасія Бібліотекаря, Цезаря Баронія. Цілком ймовірно, що, працюючи з церковно-історичними

манускриптами таємного фонду Ватиканського книгосховища, Самуїл натрапив на факти відвертої, неприхованої розбещеності, бузувірства, властивих латинському кліру та папству. Зокрема, йому стають відомими факт любовного зв'язку папи Інокентія X з донною Олімпією (1655 р.), огидні політичні інтриги єзуїтів, які завершувалися кривавими, нелюдськими проявами релігійної нетерпимості, зокрема, пороховий заколот 1605 року, Белтлінське побиття 1620 року, ірландська кривава купель 1641 року, вражаючі своєю жорстокістю описи Тридцятирічної війни, переслідування гугенотів у Франції та вальденсів у П'ємонті тощо. Хтозна, можливо, всі ці виявлені Самуїлом неподобства справили вплив і на формування відчутних у подальшому проявів ворожості чи навіть огидливості до папізму з його боку.

Крім навчання у Колегії святого Афанасія, Самуїл знову ж таки за протекцією начальника прослухав курс лекцій і в знаменитому Collegium Romanum – найвідомішому на той час католицькому навчальному закладі Європи. Саме у Collegium Romanum він продемонстрував особливу цікавість до філософії, яку викладав тоді Йоган-Батист Толомаї – прихильник просвітницьких ідей. За деякими свідченнями, цей викладач листувався з Г.В.Лейбніцем. Про Й.-Б.Толомаї відомо також, що у 1694 році він видав філософський трактат “Philosophia mentis et sensum” (Філософія розуму та почуттів”), який став реальним свідченням принципового ідейного переходу, опосередкувальною, поєднальною ланкою між схоластикою та раціоналізаторством. Ймовірно, що Самуїл був ознайомлений з ідеями цього твору, проголошеними з трибуни Collegium Romanum Й.-Б.Толомаї у запропонованому лекційному курсі з філософії. Як наслідок, знецінюється віра майбутнього реформатора у філософські можливості схоластики. Сучасний німецький дослідник Е.Вінтер у зв'язку з цим зауважує: “Прокопович зміг там (у Римі. – *Авт.*) спостерігати зародження католицького Просвітництва і став свідком кризи схоластики” [5, с.44].

Додамо до цього, що майбутній реформатор під впливом Й.-Б.Толомаї усвідомлює обмеженість, скутість, заскоружлість багатьох положень католицького віросповідання. При цьому багато в чому полегшило Самуїлу розуміння обмеженості латинської доктрини його своєрідне, уніатське ставлення до католицизму, оскільки ченцем він став у базилянському монастирі. Тобто на католицизм він, як і інші київські вихідці, дивився очима уніата. А з уніатської точки зору Православ'я відрізняється від латинства лише обрядом та невизнанням верховенства папи.

Таким чином, уже в Римі простежуємо появу у Феофана симптому своєрідного відторгнення римо-католицької доктрини спочатку на емоційному рівні сприйняття, а згодом і на розумовому. Свідченням емоційного несприйняття Католицизму можна вважати і його знаменитий твір “Папський вирок Галілеєві”. До речі, цей твір був написаний Самуїлом, ймовірно, під впливом прочитання книги Галілея “Діалоги про дві найголовніші системи світу – Птолемеєву та Копернікову”, яку йому дав саме Й.-Б.Толомаї. У своєму творі, сповненому зневагою до папи та відвертою прихильністю до Галілея, Самуїл у душевному пориванні, у стані афекту вигукує: “Папа, ти чиниш як божевільний!.. Його (Галілея. – *Авт.*) земля – істинна, твоя хибна, його зірки створив Бог, твої – обман. О варварська тупість, щонайглибші покидьки сліпого світу. Чи тобі судити про світські думки Галілея? Чи тобі звинувачувати у злочинах проникливість розуму, пильного мов рись? Певно, паскудний крит бачить гірше, ніж рись!” [6, с.26-27]. До речі, за власним зізнанням, Самуїл уже тоді відчував внутрішнє несприйняття прокльонів, які папа Інокентій XII публічно проголошував тим, хто не належав до західної церкви.

Антикатолицькі настрої та установки, настільки властиві майбутньому реформатору, заклалися, хоч як це дивно, саме в римський період його навчання. При цьому, за влучним висловлюванням А.Карташева, “Феофан зміг приховати від них (єзуїтів. – *Авт.*) своє єство, глибоко й вороже відштовхнувся від усього романтизму і перейшов цілковито на бік реформаційного богослов'я” [7, с.230]. Чим же пояснити у такому разі виразний антикатолицизм та антипапізм у настроях Самуїла, адже курси, які викладали в колегіях Риму, та відверта пропаганда латинниками місіонерських ідей мали надзвичайну єзуїтську за змістом та формою насиченість?

До того ж більшість дослідників лише констатують факт наявності антикатолицизму Прокоповича після повернення його з Рима. Так, Г.Флоровський зауважує: “Повернувся він (Феофан. – *Авт.*) у Київ відкритим і запальним противником папського духу” [3, с.90]. Лише О.Піпін у праці “Феофан та його противники” висловлює припущення про те, що “його (Феофана. – *Авт.*) ворожнеча до католицизму могла почасти походити від укоріненої православної основи його понять” [8, с.576].

Причина відвертого антикатолицизму, на нашу думку, полягала все ж таки у притаманному Самуїлу внутрішньому несприйнятті католицької доктрини, ймовірно, сформованому ще у Києві під впливом свого опікуна, дядька Феофана Прокоповича І. Майбутній реформатор, зважаючи на свої здібності та хист до навчання, усвідомлював, розумів і цінував усі постулати православної доктрини, зневажаючи лише застарілі форми їх подання. Тому зміст католицького віросповідання, репрезентований опосередковано через виклад дисциплін у колегії, був сприйнятий Самуїлом лише як когнітивний потенціал, пропущений крізь призму своєрідного просвітницького критицизму.

У зв'язку з цим можна говорити хіба що про засвоєння Прокоповичем формалістичного підходу до логіки розв'язання багатьох богословських і філософських проблем.

Проте повернемося до римського періоду становлення поглядів Феофана. У жовтні 1701 року відбувся публічний захист дисертації Самуїла Церейського, на якому, за свідченнями дослідників, був присутній навіть папа Климент XI. Про успішність його захисту свідчить той факт, що вчена рада присудила Самуїлу одразу ж ступінь доктора теології, оминаючи ступінь магістра. На жаль, про зміст промови дисертанта та висловлювані ним тези документальних матеріалів не збереглося. Та й біографічні свідчення є доволі скупими про саму процедуру та перебіг захисту. Єдине, що можна зауважити, – захист дисертації не означав повного завершення курсу навчання. Пізніше, у листі до свого однодумця Я.Маркевича Феофан зізнається: “я і теологічне навчання не закінчив” [9, с.196]. Проте хіба не свідчило присвоєння йому одразу ступеня доктора теології про дострокове завершення курсу богословських наук?

Після успішного захисту із Самуїлом відбувається дивна метаморфоза. У ніч на 28 жовтня 1701 року новоспечений доктор теології покидає Рим і вирушає мандрувати по Європі. Чим пояснити несподівану втечу Феофана? Для дослідників такий неадекватний вчинок майбутнього реформатора й досі залишається нез'ясованою загадкою.

Ми можемо лише навести існуючі суперечливі версії щодо втечі Феофана. Зокрема, О.Замалеев висуває припущення, згідно з яким Феофан Прокопович виявляється агентом римської курії, “яка сама під виглядом своїх противників упроваджувала у Православ'я потрібних агентів, здатних діяти у руйнівному напрямку. У будь-якому разі Прокопович зробив надзвичайно багато для послаблення православної церкви” [10, с.323]. Звичайно, що з огляду на місіонерську орієнтацію Колегії святого Афанасія можна було б підтримати цю версію, проте її автор не враховує перипетій еволюції поглядів самого Феофана у римський період його навчання.

Г.Флоровський висловлюється більш нейтрально. На його думку, Феофан “утікав звідти до закінчення курсу без видимого приводу” [3, с.90].

М.Родишевський подає вкрай скупе повідомлення: “і від шуму пішов” [2, с.1]. Проте постає питання: що він мав на увазі? Тобто за цим скупим повідомленням відчувається прихований натяк на якийсь скандал.

Сучасний німецький дослідник Р.Штупперіх, немовби синтезуючи версії Г.Флоровського та М.Родишевського, зауважує: “чернець русинський... втік з колегії 28 жовтня 1701 року без жодної на те причини з великим скандалом” [11, с.334].

Відтак утечі Феофана передував скандал, ймовірно, пов'язаний з викриттям його конфесійних уподобань та установок. Цілком реально, що за певних обставин було раптово встановлено факт антикатолицької налаштованості Феофана, і йому не залишалося нічого іншого, як відмовитися від перспективи працювати бібліотекарем у Ватиканському книгосховищі й податися з Рима. До речі, у зв'язку з цим можна погодитися з думкою

Є.Поселянина, згідно з якою Феофан, “запідозрений у православ’ї”, втікає до Польщі [10, с.58]. Хоча, з іншого боку, не слід відкидати просто небажання Прокоповича продовжувати подальшу богословську освіту в академії, оскільки, за свідченням П.Громова, “при виході з академії молоді люди зобов’язувалися клятвою сприяти сполученню грецької церкви з латинською” [12, с.5]. Проте хоч би то як воно було, він покидає межі Папської області й поринає у вир реформаційних подій в Європі.

Звичайно, що роки навчання Самуїла в Римі аж ніяк не можна вважати втраченими. Головний здобуток для майбутнього реформатора полягав в якісному засвоєнні ним теологічного потенціалу християнської традиції. Дуже влучно висловився з цього приводу А.Карташев: “викравши школу та вченість, Прокопович повернувся у 1702 році до Києва і тут зняв із себе, за звичаєм, увесь маскарад уніатства” [12, с.337]. Крім того, згідно з Р.Штупперіхом, саме в Римі Феофан уважно придивлявся до організації та управління Папською областю, вивчав структуру Римської церкви і навіть її дипломатію. Набутий досвід потім знадобився йому при проведенні ініційованих Петром I церковних реформ. Зрештою, саме римський період формування конфесійних поглядів Феофана сприяв остаточному утвердженню його антикатолицьких та антипапських поглядів.

Прокопович повертається додому кругом, через Швейцарію, Австрію, Німеччину та Польщу. Він зупиняється здебільшого в університетських містах, таких, як Йена, Галле, Лейпціг, Віттенберг, Альтсдорф поблизу Нюрнберга тощо. Зрозуміло, що Прокопович, зважаючи на його вченість та ерудованість, зблизився з багатьма інтелектуалами-лютеранами, зв’язки з якими підтримував потім упродовж усього життя. Відповідно майбутній представник “вченої дружини” Петра I отримав можливість детально ознайомитися з реформаційною традицією, яку він пізнав ще у Польщі. У місті Галле він потоваришував з відомим на той час вченим прихильником пієтизму Юстом Самуелем Шаршмітом, з яким згодом упродовж тривалого часу перебував у листуванні. Так, за зізнанням Феофана, “у листах твоїх вельми розумних засвідчив я, що пам’ять твоя ще зберігає спогад про мене” [13, с.257]. Цілком імовірно, що подібним чином він познайомився у місті Галле також з пастором і професором східних мов місцевого університету, главою місцевих пієтистів Августом-Германом Франке. В Йені Феофан, ймовірно, зустрічався з відомим на той час лютеранським теологом, філософом і вченим Йоганом Францем Буддеем. У будь-якому разі відвідини Прокоповичем протестантських міст різних європейських держав відіграли свою роль, вплинули на процес остаточного формування конфесійної визначеності майбутнього реформатора.

Пізніше Феофан в одній із своїх проповідей, виголошеній ним у 1717 році, високо оцінив значення цих подорожей. Звертаючися до Петра I, який щойно повернувся з-за кордону, він, немовби згадуючи своє перебування в Німеччині, наголошує: “Пeregринація чи мандрювання дивно пояснює розум до уряду і є, сміливо кажу, краща і жива чесної політики школа. Передпокладає бо не на хартії, але насправді ведення звичаїв і поведінки народів... Тут розважлива людина бачить різноманітні витівки фортуни і вчиться злагоді, бачить причини добробуту і вчиться правилам, бачить причину злигоднів і вчиться вбачати в чужих народах, як у дзеркалі, свої власні, і свого народу, і виправлення, і недоліки; самі собі ми не знаємо те, що завдяки цьому ясніше пізнаємо своє... і так як бджола, залишаючи шкідливе, перебирає, що краще підійде до свого і народного виправлення” [13, с.206-207].

Висновки. Роки набування Прокоповичем освіти в Києво-Могилянській академії, навчальних закладах тодішньої Польщі та колегіях Рима посприяли у конфесійному відношенні формуванню його відчутного антикатолицизму та антипапізму. З іншого боку, Феофан набуває неоціненного досвіду, ознайомившись під час навчання у Римі з організацією та управлінням Папською областю, який у подальшому знадобиться йому в процесі реалізації ініційованої Петром I церковної реформи.

Література

1. Чистович И.А. Феофан Прокопович и его время / И.А.Чистович. – СПб.: Типография Академии наук, 1868. – 752 с.
2. Родышевский М. О житии еретика Феофана Прокоповича / М.Родышевский // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1862. – Кн.1. – С.1-11.
3. Флоровский Г.В. Пути русского богословия / Г.В.Флоровский. – Париж: УМСА-пресс, 1983. – 600 с.
4. Рункевич С.Г. История русской церкви под управлением Святейшего Синода: В 2-х т. / С.Г.Рункевич. – СПб., 1900. – Т.1. Учреждение и первоначальное устройство Святейшего Синода (1721 – 1725 гг.). – 429 с.
5. Винтер Э. Феофан Прокопович и начало русского Просвещения / Э.Винтер // Роль и значение литературы XVIII века в истории русской культуры. – М.; Л.: Наука, 1966. – С.43-46.
6. [Прокопович Ф.] Ответ Феофана Прокоповича на обвинение его архимандритом Маркеллом Родышевским // Национальная библиотека Украины им.В.И.Вернадского НАН Украины. Отдел рукописей. – Шифр 455/593 с.
7. Анисимов Е.В. Время Петровских реформ / Е.В.Анисимов. – Л.: Лениздат, 1989. – 496 с.
8. Пыпин А.Н. Феофан и его противники / А.Н.Пыпин // Вестник Европы. – СПб., 1869. – Кн.6. – Июнь. – С.473-550.
9. Соловьев С.М. Публичные чтения о Петре Великом / С.М.Соловьев. – М., 1872. – 135 с.
10. Замалеев А.Ф. Лекции по истории русской философии / А.Ф.Замалеев. – СПб: Изд-во Санкт-Петербургск. ун-та, 1995. – 338 с.
11. Stupperich R. Feofan Prokopovich in Rom // Zeitschrift fur osteuropaische Geschichte. – 1931. – Bd 5. – S.327-340.
12. Карташев А.В. Очерки по истории русской церкви / А.В.Карташев. – М.: Наука, 1991. – 576 с.
13. Прокопович Ф. Слова и речи поучительныя, похвальныя и поздравительныя / Ф.Прокопович. – СПб., 1765. – 358 с.

Svetlana Shkil
Natalia Gorishna

Years of study Theophanes Prokopovych: towards denominational certainty

This article highlights the life collisions F. Prokopovich on his way to the Orthodox faith. To this end, consider the period of study F. Prokopovich and identified, on the one hand, the reasons for his renunciation of Orthodoxy, and on the other – causes renunciation Uniatism and conditions of formation of anti-Catholic and anti-papal sentiment. In addition, attention is focused on the significant influence of the Protestant doctrine of the worldview of F. Prokopovich.

Keywords: Protestantism pietism, Uniate, Orthodox Christianity, philosophy, education, theology, anti-Catholicism, antipapism dogma, faith.

Светлана Шкиль
Наталья Горишна

Годы обучения Феофана Прокоповича: на пути к конфессиональной определенности

В статье освещены жизненные коллизии Ф. Прокоповича на его пути к православной вере. С этой целью рассмотрены период обучения Ф. Прокоповича и выявлены, с одной стороны, причины его отречения от Православия, а с другой – причины отречения от униатства и условия формирования антикатолических и антипапских настроений. Кроме того, акцентируется внимание на значительном влиянии протестантской доктрины на мировоззрение Ф. Прокоповича.

Ключевые слова: протестантизм, пиетизм, униатство, Православие, мировоззрение, образование, теология, антикатолицизм, антипапизм, догмат, конфессиональность.

Надійшла до редакції 15.01.2014 р.